

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده معارف و فلسفه و کلام اسلامی

گروه مدرسی معارف - مبانی نظری اسلام

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

اسباب ، موانع و ظرف تحقق مغفرت الهی از منظر آیات و روایات با تأکید بر اصول کافی

استاد راهنما :

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید غلامرضا موسوی

استاد مشاور :

حجه الاسلام و المسلمین دکتر حسن معلمی

نگارش :

محمد حسین انصاری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

دانشکده معارف و فلسفه و کلام اسلامی

گروه مدرسی معارف - مبانی نظری اسلام

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

اسباب ، موانع و ظرف تحقق مغفرت الهی از منظر آیات و روایات با تأکید بر اصول کافی

استاد راهنما :

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید غلامرضا موسوی

استاد مشاور :

حجه الاسلام و المسلمین دکتر حسن معلمی

نگارش :

محمد حسین انصاری

تقدیم به:

قطب دائرة امکان و هستی، ساحت مقدّس و منور حضرت

بقیة الله الاعظم صاحب العصر والزمان (ع)

تشکر :

نخست آفریدگار یکتا را شکرگذاری می‌نمائیم که توفیق و انگیزه نگارش این رساله را عنایت فرمود و زمینه و امکانات آن را مهیا نمود. و سپس از تمامی کسانی که با پیشنهادات و بیانات ارزنده خویش، چه در ابتدا و چه در طول نگارش این رساله، بنده حقیر را در امر نگارش، تدوین و تکمیل آن یاری نمودند که بدون رهنمود ایشان این مجموعه به نتیجه مطلوب نمی‌رسید؛ به ویژه اساتید محترم:

حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر سید غلامرضا موسوی (زیدعزه)، استاد محترم راهنما؛

حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر حسن معلمی (زیدعزه)، استاد محترم مشاور؛

و دیگر دوستانی که با دلسوزی تمام و با نیت نشر و نصرت دین الهی بنده را یاری نمودند، قدردانی می‌نماییم و توفیقات روز افزونشان را از حق تعالی مسئلت می‌نمائیم.

چکیده

آیات و روایات بسیاری بر لزوم اقدام گنهکار در جهت رفع عقوبت و آثار شوم گناهان تأکید دارد و از آنان می‌خواهد تا خود، نسبت به اصلاح و جبران خطای خویش گام بردارند و این اقدامات را در طول حیات خویش استمرار ببخشند. وجود برخی از گناهان به دلیل شدت نافرمانی حق تعالی در آنها، مانع اساسی بر سر راه مغفرت سایر گناهان و تأثیر اسباب مغفرت می‌باشند. آیات و روایات مختلفی بر لزوم محو و نابود سازی آنها تأکید دارد و از گنهکاران می‌خواهد تا قبل از هرگونه اقدام دیگری آنها را شناسائی و نسبت به رفع آنها اقدام نمایند، تا زمینه تأثیر اسباب مغفرت فراهم گردد. پس از رفع این موانع، گنهکاران می‌توانند با به کارگیری اسباب مختلف مغفرت، چه اسباب متناسب با گناه انجام شده و چه غیر متناسب با آن، نسبت به بخشش گناهان مختلفی که انجام داده‌اند، اقدام نمایند. اسباب مختلف مغفرت، که در آیات و روایات ذکر شده‌اند، با هم یکسان نیستند و تأثیرات متفاوتی در بخشش گناهان دارند؛ بطوریکه از اسباب قوی مغفرت می‌توان انتظار نابود سازی حجم وسیعی از گناهان را داشت و سایر اسباب، چنین اثری را نخواهند داشت. آیات و روایاتی که به تأثیر زیاد برخی اعمال صالح در محو گناهان اشاره نموده و همچنین ثواب بسیار زیادی که برای برخی از اعمال صالح در مقایسه با دیگر اعمال صالح ذکر گردیده است، نشان دهنده ارزش و جایگاه عالی اینگونه اعمال در نزد حق تعالی و تأثیر زیاد اینگونه اعمال در بخشش گناهان می‌باشد که بر گنهکاران لازم است تا با شناخت و عمل نمودن به آنها، به تناسب گناه خود، زمینه مغفرت و نجات خویش را فراهم نمایند. گناهایی که عقوبت دنیوی، برزخی، و اخروی را به همراه دارند، امکان بخشش آنها نیز در هر یک از این عوالم وجود دارد، ولی ظرف ایجاد اسباب مغفرت، منحصرأ عالم دنیا می‌باشد و گنهکاران می‌بایست در این ظرف و قبل از اینکه فرصت از دست برود، نسبت به بخشیده شدن گناهان خویش اقدام نمایند. در غیر این صورت عذابی را که پروردگار برای آن عالم مشخص نموده است، به وقوع خواهد پیوست.

کلید واژه‌ها :

مغفرت، غفران، عفو، صفح، کفاره، ذنب.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم..... 1

گفتار اول: کلیات تحقیق..... 2

1. تبیین موضوع 2

2. سؤال‌های تحقیق 4

1-2. سؤال اصلی 4

2-2. سؤال‌های فرعی 4

3. فرضیه تحقیق 5

4. انگیزه و هدف تحقیق 5

5. روش تحقیق و امتیازات 5

6. سابقه و پیشینه تحقیق 7

گفتار دوم: مفهوم شناسی واژگان مختلف مربوط به مغفرت..... 9

1. عفو و صفح 9

2. مغفرت 12

3. محو 13

4. تکفیر 13

فصل دوم: گناه و گنهکار و لزوم اقدامات عملی گنهکار..... ERROR!

BOOKMARK NOT DEFINED.

گفتار اول: گناه و گنهکار..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. حقیقت و ماهیت گناه Error! Bookmark not defined.

2. نگاه اسلام به شخص گنهکار..... Error! Bookmark not defined.

3. اقسام و مراتب گناه Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: لزوم اقدامات عملی گنهکار..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. گناهان اهل ایمان و ضرورت توجه به آن Error! Bookmark not defined.

2. تصویری نادرست در چگونگی بخشش گناهان..... Error! Bookmark not defined.

3. ضرورت استمرار اقدامات لازم جهت بخشش گناه... Error! Bookmark not defined.

فصل سوم : موانع و اسباب مغفرت... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

گفتار اول: موانع مغفرت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. شرک و کفر و نفاق Error! Bookmark not defined.

2. انکار ولایت دوازده جانشین بر حق پیامبر اسلام .. Error! Bookmark not defined.

3. وجود کبائر و گناهان بزرگ Error! Bookmark not defined.

گفتار دوم: اسباب مغفرت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. اسلام Error! Bookmark not defined.

2. ایمان به حق تعالی و پیامبر و ائمه Δ و اطاعت کامل از ایشان Error! Bookmark not

defined.

3. تقوا **Error! Bookmark not defined.**

4. توبه و بازگشت **Error! Bookmark not defined.**

4-1. یاد و ذکر الهی و پشیمانی از گناه **Error! Bookmark not defined.**

4-2. اقرار و عذر خواهی و اعتراف به گناه در پیشگاه حق تعالی **Error! Bookmark**

not defined.

4-3. استغفار **Error! Bookmark not defined.**

4-4. ترس و خشیت از حق تعالی و گریه و اشک ... **Error! Bookmark not defined.**

5. حسنات و اعمال صالح جبران کننده گناهان **Error! Bookmark not defined.**

5-1. انواع اقدامات لازم جهت بخشش گناه **Error! Bookmark not defined.**

5-1-1. آباد سازی ویرانه‌های گناه با اعمال صالح متناسب گناه **Error! Bookmark**

not defined.

5-1-2. اقدام برای جبران نافرمانی و جلب رضایت حق تعالی در گناهان بزرگ .. **Error!**

Bookmark not defined.

5-1-3. اقدامات دستیابی به شفاعت شافعان در قیامت **Error! Bookmark not**

defined.

5-2. میزان تأثیر اعمال صالح در بخشش گناهان ... **Error! Bookmark not defined.**

5-2-1. پر قدرت‌ترین اسباب **Error! Bookmark not defined.**

5-1-2-1. ریزنده گناهان همچون برگ درختان **Error! Bookmark not**

defined.

5-2-1-2. موجب بخشش همه گناهان و ایجاد تولدی دوباره **Error! Bookmark**

not defined.

5-2-2. نگاهی دیگر **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined. 1-2-2-5. برترین اعمال

Error! Bookmark not defined. 2-2-2-5. برتر از برخی از اعمال

Error! Bookmark not defined. جمع بندی و نتیجه گیری

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. فصل سوم: ظرف مغفرت الهی

Error! Bookmark not defined. گفتار اول: عفو گناهان در دنیا

Error! Bookmark not defined. 1. گناهان موجب عقوبت دنیوی

Error! Bookmark not defined. 1-1. گناهان موجب تعجیل عقوبت

Error! Bookmark not defined. الف. آزار پدر و مادر

Error! Bookmark not defined. ب. ظلم و ستم و بدی در مقابل نیکی

Error! Bookmark not defined. ج. بی وفائی به عهد و پیمان در مقابل کسیکه به آن پایبند است

not defined.

Error! Bookmark not defined. د. قطع صلۀ رحم در مقابل کسیکه به آن پایبند است

defined.

Error! Bookmark not defined. ه. ناشکری و ناسپاسی و کفران نعمت های الهی

Error! Bookmark not defined. 2-1. گناهان موجب عقوبت معین دنیوی

Error! Bookmark not defined. 2. راهکار نجات از عقوبت دنیوی گناهان

Error! Bookmark not defined. 3. طریقه عفو گناهان موجب عقوبت اخروی

ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED. گفتار دوم: عفو گناهان در عالم برزخ

1. حسنات بر جای مانده از میت و جبران کننده نقص عبادات **Error! Bookmark not defined.**

2. حسنات و خیرات بازماندگان برای میت..... **Error! Bookmark not defined.**

3. تحمل عذاب و عقوبت گناهان..... **Error! Bookmark not defined.**

1-3. عذابهای برزخی به لحاظ نوع گناهان انجام شده..... **Error! Bookmark not defined.**

الف. سهل انگاری و اهمیت ندادن به نماز و طهارت قبل از آن **Error! Bookmark not defined.**

ب. یاری نکردن به نیازمندان..... **Error! Bookmark not defined.**

ج. تزیین نعمت‌های الهی در دنیا..... **Error! Bookmark not defined.**

د. بد خلقی با خانواده..... **Error! Bookmark not defined.**

و. سخن چینی و بردن حرف‌های اختلاف برانگیز و غیبت و دروغ **Error! Bookmark not defined.**

ز. اجتناب نکردن از نجاست..... **Error! Bookmark not defined.**

2-3. عذابهای برزخی جایگزین عذاب اخروی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار سوم: عفو گناهان در قیامت..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

1. عفو گناهان به شفاعت اهل بیت Δ **Error! Bookmark not defined.**

2. وساطت حق تعالی در حقوق مردمی..... **Error! Bookmark not defined.**

3. تحمل مدتی عذاب و نجات پس از آن..... **Error! Bookmark not defined.**

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... **Error! Bookmark not defined.**

نتیجه‌گیری نهائی و پیشنهادات..... **Error! Bookmark not defined.**

فهرست منابع و مآخذ.....ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

فصل اول:

کلیات تحقیق و مفاهیم

گفتار اول: کلیات تحقیق

در بخش کلیات تحقیق، چارچوبها و اصول کلی تحقیق در قالب تبیین موضوع، سؤالات اصلی و فرعی تحقیق، فرضیه، انگیزه و هدف از تحقیق، پیشینه و روش آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. با روشن شدن این امور، دورنمایی از کل مباحث تحقیق به دست می‌آید و قبل از مطالعه تحقیق، پیش زمینه لازم جهت ورود به مباحث و مطالب فراهم می‌گردد.

۱. تبیین موضوع

انسان در طول زندگی خود به دلیل غلبه هوای نفس و وسوسه‌های شیطان، ممکن است دچار خطا و لغزش‌های فراوانی گردد. این خطاها و لغزش‌ها که موجب سخط و غضب الهی گشته و به نافرمانی پروردگار باز می‌گردد، علاوه بر اینکه عقوبت اخروی را به همراه دارد، کم و بیش آثار ناخوشایندی در زندگی دنیوی او بر جای می‌گذارد که لازم است به سرعت جبران و مرمت و بازسازی گردد. جهت از بین رفتن این آثار شوم و ناپسند و جلب رضایت پروردگار، انجام اقدامات عملی از سوی او امری لازم و ضروری می‌باشد. به طور کلی این اقدامات لازم و ضروری که در فصل سوم مورد بررسی قرار می‌گیرد، دو صورت دارد؛

الف. رفع موانع مغفرت: شرط اساسی برای تحقق مقتضی مغفرت الهی، رفع موانع سر راه آن می‌باشد؛ بطوریکه بدون رفع این موانع، اسباب مغفرت اثر گذار نبوده و یا اینکه اثر مطلوب را بر جای نخواهد گذاشت. بر این اساس اقدام مکلف در رفع این موانع، اولین قدم و از اساسی‌ترین و ضروری‌ترین اقدامات می‌باشد و بر گنهکاران لازم است تا با شناخت و رفع این موانع، زمینه تأثیر عوامل مغفرت و نجات خویش را فراهم نمایند.

ب. ایجاد اسباب مغفرت: اینکه بخشش گناهان از افعال حق تعالی است و فقط به وسیله پروردگار متعال صورت می‌پذیرد، حقیقتی انکار ناپذیر است و جای شک و شبهه در آن نیست، اما بر اساس روایت «أَبَى اللَّهُ أَنْ يُجْرِيَ الْأَشْيَاءَ إِلَّا بِأَسْبَابٍ فَجَعَلَ لِكُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا...»¹ حق تعالی در عالم دنیا، افعال خود را به وسیله اسباب و علل آنها انجام می‌دهد. جهت تحقق مغفرت و بخشش حق تعالی، اسباب خاصی وجود دارد که در صورت نبود مانع، آن اسباب می‌تواند موجب نجات گناهکاران گردد. در بخش اسباب مغفرت، اسباب مختلف بخشش و از جمله، قوی‌ترین این اسباب، که توانائی محو و نابود سازی حجم وسیعی از گناهان و کبائر از گناهان را دارد، مورد بررسی قرار گرفته و به جایگاه آنها در بخشش گناهان اشاره می‌گردد. بر گناهکاران لازم است بدانند که هر عمل صالحی توانائی از بین بردن حجم بالای گناهان را نخواهد داشت، بلکه میزان تاثیر اسباب مغفرت با هم متفاوت می‌باشد و به تناسب گناه انجام شده، به اعمال صالح کوچک و بزرگ به لحاظ مقایسه و نسبت آنها با هم نیاز است و گناهان بزرگ اسباب مغفرت قوی می‌طلبد.

پس از تبیین موانع و اسباب مغفرت، در فصل سوم با عنوان «ظرف مغفرت الهی»، با ذکر برخی از گناهانی که عذاب آنها در دنیا، برزخ و قیامت دامنگیر گناهکار می‌گردد، به این مطلب خواهیم پرداخت که مجازات و عذاب گناهان می‌تواند در هر یک از عوالم سه گانه دنیا، برزخ و یا در آخرت و یا در هر سه عالم، موجب گرفتاری گناهکار شود و به تبع بحث از عذاب و مجازات گناهان، به بررسی امکان و نحوه بخشیده شدن گناهان در هر یک از عوالم سه گانه پرداخته و خواهیم گفت که در هر یک از این عوالم سه گانه که ظرف عذاب گناهان مختلف می‌باشد، در صورت تحقق اسباب مغفرت از جانب مکلف، در ظرف دنیا، مغفرت و بخشش نیز در همان عالم محقق می‌گردد و در غیر این صورت، عذاب مربوط به آن عالم دامنگیر شخص گناهکار خواهد شد. نکته اساسی و مهم در این بخش این است که ظرف ایجاد اسباب مغفرت منحصرأ عالم دنیا می‌باشد و با تحقق آن در عالم دنیا، امکان مغفرت در عالم دنیا، برزخ و قیامت وجود خواهد داشت و بر گناهکار لازم است تا اسباب مغفرت را در همین دنیا فراهم نماید و

¹. أبو جعفر ، محمد بن یعقوب کلینی ، الکافی ، مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، 8جلد ، چاپ چهارم ، تهران ، دار الکتب الاسلامیه، 1365 ش، ج 1، ص 183، حدیث 7.

«خداوند از اینکه امور را جز از طریق اسباب آن به اجرا در آورد ابا دارد پس برای هر شیئی ، سببی قرار داده است.»

مشمول مغفرت الهی گردد و در دنیا و قبر و قیامت از عذاب الهی در امان ماند. علم به ظرف عذاب و مغفرت، برای گنهکار امری بسیار لازم است و او می‌تواند با کسب آگاهی نسبت به آن، به موقع و قبل از گرفتار شدن به عذاب در ظرف مخصوص به آن، خود را از آن رهائی بخشد.

۲. سؤال‌های تحقیق

پرسش‌های تحقیق را می‌توان بر اساس نقش آنها در اهداف مد نظر در رساله در قالب سؤالات اصلی و فرعی مطرح نمود.

۲-۱. سؤال اصلی

اسباب، موانع و ظرف مغفرت الهی از منظر آیات و روایات چیست؟

۲-۲. سؤال‌های فرعی

1. ماهیت گناه چیست و گنهکار کیست؟
2. گنهکار چه اقداماتی جهت نجات از عقوبت گناهان باید انجام دهد؟
3. آیا صرف توبه و پشیمانی جهت نجات از عقب دنیوی و اخروی کافی است؟
4. موانع اصلی و اساسی بر سر راه مغفرت گناهان چیست؟
5. مهم‌ترین و قوی‌ترین اسباب مغفرت چیست؟
6. توبهٔ نصح و واقعی چیست و چگونه تحقق می‌یابد؟
7. میزان بخشش اسباب مغفرت چه مقدار است؟
8. در صورتی که گناهی بخشیده نشود، چه پیامدهائی در زندگی دنیوی خواهد داشت؟
9. بخشش گناهان در کدامیک از عوالم سه گانهٔ دنیا، برزخ و قیامت محقق می‌گردد؟

۳. فرضیه تحقیق

گرچه حق تعالی است که گناهان را می‌بخشد، اما اسباب بخشش را خود گنهکار باید فراهم نماید تا غفار مهربان بر اساس میزان اسبابی که گنهکار برای خود فراهم نموده، در عالم دنیا، برزخ یا آخرت او را مورد بخشش قرار دهد و از عذاب و مجازات او صرف نظر نماید.

۴. انگیزه و هدف تحقیق

در مساله بخشش گناهان دیدگاه‌های نادرستی در اذهان اهل ایمان وجود دارد، بطوریکه می‌پندارند نجات از عقوبت گناهان به سادگی قابل تحقق است و با تعبیری مانند: حق تعالی مهربان است و ما را خواهد بخشید و یا اینکه ائمه Δ در قیامت شفاعت ما را خواهند نمود، از انجام اقدامات لازم و زحمت و تلاش برای تحقق مغفرت کوتاهی نموده و بارِ مسئولیتِ پاک شدنِ گناهانشان را بر عهده حق تعالی و شفیعان قرار می‌دهند؛ غافل از اینکه با اینگونه تصورات بی‌اساس و نادرست، خود را در دره و پرتگاه مخوفی افکنده، جریان بخشش گناهان را بر خود دشوار نموده‌اند. در این تحقیق در نظر داریم تا پراکندگی‌های موجود در زمینه اسباب و موانع مغفرت الهی را در مجموعه‌ای همراه با چینش منطقی صحیح، جمع‌آوری نماییم و طریقه صحیح بخشش گناهان را پیش روی گنهکاران قرار دهیم تا بتوانند با پیمودن این راه، با اعمال و حسنات خود از آلودگی‌ها و آثار شوم گناهان در همین حیات دنیوی پاک شوند و تمام گناهان خود را قبل از انتقال به عالم برزخ، مشمول رحمت پروردگار قرار داده و از رأفت و لطف الهی به طور کامل بهره‌مند شوند و از گرفتاری‌ها و پیامدهای دنیوی و اخروی گناهان نجات یافته و سایه مخوف عقابی را که در پس هر گناهی در تار و پود وجودشان سنگینی می‌کند، برطرف سازند.

۵. روش تحقیق و امتیازات

جای بسی تعجب است که با وجود منابع فراوان در زمینه بخشش گناهان و نیاز حیاتی بندگان گنهکار به برنامه‌ای کارآمد برای رهائی از پیامدهای دنیوی و اخروی گناهان، هنوز یک تحقیق جامع که مربوط به اقدامات گنهکاران در محو خطاها و گناهان باشد، انجام نشده است. این اثر پژوهشی بر اساس تحقیقات کتابخانه‌ای به شیوه استدلالی- نقلی با استناد و ضمیمه آیات و روایات با یکدیگر، یک منشور و برنامه و رساله عملی و کارآمد برای گنهکارانی است که مصمم هستند به‌طور قاطع و پیوسته تلاش نمایند و تک‌تک نافرمانی‌های خود را نسبت به پروردگار متعال، جبران به خیر نمایند.

در مورد مستندات آنکه در این رساله از آنها استفاده شده است که عمدتاً آیات و روایات اهل بیت^Δ می باشد، منبع و مرجع اصلی در روایاتی که مورد استفاده قرار گرفته است، کتاب اصول کافی می باشد. این کتاب شریف که حاوی روایات مختلفی در زمینه مغفرت و بخشش گناهان می باشد، هم به لحاظ روایات و هم به لحاظ شخصیت و جایگاه علمی و ممتازی که نویسنده از آن برخوردار است، در میان کتب روائی از اعتبار بالائی برخوردار می باشد و مورد توجه و استفاده بسیاری از علماء و اندیشمندان قرار گرفته است. بر این اساس به عنوان محور و مرجع اصلی در روایاتی که ذکر شده است، قرار گرفته است. در کنار این کتاب، از دیگر کتب روائی دست اول شیعه نیز استفاده شده است و سعی بر آن بوده است که در جمع آوری روایات و ارجاعات، به منابع قدیمی تر و مشهورتر مراجعه گردد. بخشی از روایاتی که در این رساله به کار رفته است، روایات مشهور و معروفی است که در کتب مختلف روائی ذکر گردیده است و میان مردم نیز شناخته شده می باشند که شهرت و ذکر آنها در کتب مختلف روائی به نوعی حاکی از اعتبار اینگونه اخبار نزد بزرگان شیعه می باشد. بخشی دیگر از مستندات و روایاتی که ذکر نموده ایم، روایات مشهور نیستند و تنها در تعداد محدودی از کتب قدیمی تر ذکر شده اند. لازم به ذکر است، دقت و توجهی که در مورد سند روایات مربوط به احکام و مسائل واجب و یا حرام فقهی می گردد، چنین دقتی در سند روایات مذکور لازم نمی باشد و هیچ یک از علماء نیز در اینگونه روایات از شیوه بررسی روایات مربوط به حوزه احکام الزامی شریعت اسلامی پیروی ننموده اند. بنابراین در بیشتر این روایات که مربوط به ثواب اعمال صالح و تأثیر زیاد آنها در بخشش گناهان می باشد، گرچه از جهت سند نیز قوی نباشند ولی قاعده تسامح در ادله سنن شامل این قبیل روایات می گردد. و همین که انسان با قصد قربت و به امید و رجاء الهی به مضمون آنها عمل نماید، از ثواب و پاداش آنها بهره مند خواهد شد. البته آنچه در تمام روایات به عنوان اصل باید لحاظ گردد، این است که نباید با آیات قرآن و عقل قطعی مخالف باشد. در غیر این صورت، همین مخالفت با آیات کریمه قرآن دلیلی بر عدم اعتبار و مجعول بودن آن خواهد بود. البته همین که روایتی در کتب متقدم شیعه ذکر شده باشد به سبب نزدیکی با عصر معصومین^Δ به نحوی مؤید صحت بخش قابل توجهی از این روایات خواهد بود. بنابراین با اعتماد بر ایشان و اهتمام آنها در جمع آوری روایات معصومین، احادیث را از کتب ایشان نقل می نمایم.

۶. سابقه و پیشینه تحقیق

به طور کلی اطلاع و دستیابی به اسباب و موانع مغفرت، مخصوصاً قوی‌ترین این اسباب، با مراجعه به قرآن کریم و کلمات اهل بیت^Δ حاصل می‌گردد. این آیات و روایات به طور پراکنده در کتب و منابع اصلی دست اول و همچنین در منابع متأخر و دست دوم قابل دسترسی می‌باشد. از کتب و منابع قدیمی می‌توان به منابعی همچون الاختصاص شیخ مفید، کتب امالی ثلاثه شیخ صدوق و شیخ مفید و شیخ طوسی، کتاب تحف العقول ابن شعبه حرانی و همچنین کتاب اصول کافی مرحوم کلینی و ثواب الاعمال و عقاب الاعمال شیخ صدوق اشاره نمود. در میان این کتب نه به صورت منسجم و یک جا بلکه به صورت پراکنده و در میان روایات مختلف، روایات مربوط به موانع و اسباب مغفرت ذکر گردیده است. در میان این کتب، در کتاب اصول کافی به صورت نسبتاً جامع‌تری در باب: «استغفار و اعتراف به گناه و پشیمانی از آن» روایات مختلفی در زمینه مغفرت و اسباب آن جمع گردیده است و همچنین در کتاب ثواب الاعمال و عقاب الاعمال نیز شیخ صدوق با جمع آوری روایات مربوط به ثواب اعمال صالح به قدرت و تأثیر زیاد برخی اعمال صالح در محو گناهان به طور پراکنده اشاره نموده است.

در منابع متأخر و دست دوم، بخشش گناهان به دو صورت مورد بحث و بررسی قرار گرفته است؛ یکی از منظر فعل الهی و به صورت مباحث کلامی و با نگاهی عرشی به این موضوع پرداخته شده است و دیگر از منظر فعل مکلف و اقداماتی که گنهکار جهت رهایی از عقوبت گناه می‌بایست انجام دهد؛ یعنی همان چیزی که ما در این رساله به دنبال آن هستیم، که از آن جمله می‌توان به این منابع اشاره نمود:

1. پایان نامه‌ای با عنوان «دامنه عفو الهی» نوشته مهدی قاسمی، که نویسنده به بررسی برخی اسباب مغفرت، تحت عنوان «مصادیق نقلی عفو و مغفرت الهی و ضوابط به دست آوردن آن» و همچنین به بررسی گناهایی که مشمول مغفرت الهی واقع می‌گردند، پرداخته است. از محسنات این کار تحقیقی این است که در بخش دوم این رساله، اسباب اصلی و جامع مغفرت که عبارتند از: قبول توبه، قبول شفاعت شافعان، پوشاندن سیئات در فرض اجتناب از کبائر، از بین بردن سیئات به وسیله حسنات، مورد بررسی قرار گرفته است؛ اما به مصادیق جزئی و راهکارهای دستیابی به آن پرداخته نشده است.

2. از دیگر کتبی که در زمینه مغفرت و اسباب و موانع آن به طور جامع‌تر نگاشته شده است می‌توان به کتاب «الذنب اسبابه و علاجه» نوشته محمد محمدی اشتهاردی اشاره نمود. در این کتاب، گناهان

مختلف، آثار گناهان و برخی اسباب مغفرت و نجات از گناهان بیان شده است. از محسنات این کتاب این است که در بحثی تحت عنوان «جبران گناهان و تناسب اعمال صالح با گناه انجام شده»، به ذکر برخی مصادیق تناسب اعمال صالح با گناهان و به بررسی برخی اسباب مغفرت پرداخته و در مورد سبب قوی مغفرت که توبه باشد، بحث مبسوط و خوبی ارائه نموده است. کتاب مذکور با تمام محسناتی که دارد به دلیل بررسی زوایای مختلف مربوط به موضوع مغفرت، به بحث از موانع و اسباب به طور دقیق و جزئی و میزان تاثیر اسباب به طور کامل و جامع پرداخته است.

به طور کلی چه در منابع متقدم و چه متأخر، به صورت ناقص و غیر مستقفا و فقط به برخی از اسباب مغفرت و بعضاً اسباب غیر اصلی اکتفا شده و به اسباب مغفرت به صورت یک مجموعه کامل و منسجم پرداخته نشده است. بدیهی است این مقدار نمی‌تواند به طور کافی و وافی راه نجات از معاصی و آثار شوم آنها را در پیش روی گنهکاران بگستراند. امید است که کار پژوهشی حاضر، تکمیلی برای تلاش‌های خالصانه گذشتگان در زمینه مغفرت باشد و از زاویه فعل مکلف و نگاه فرشی و زمینی به آن، بسیار مفیدتر و کارآمدتر برای گنهکاران در مقام عمل واقع گردد.

گفتار دوم: مفهوم شناسی واژگان مختلف مربوط به مغفرت

در متون دینی و آیات و روایات معصومین Δ در مورد بخشش گناهان تعابیر مختلفی مانند: «مغفرت»، «عفو»، «صفح»، «محو»، «کفاره» و «تجاوز» به کار رفته است که با توجه به موارد استعمال و کاربرد این الفاظ و مقابله آنها با عذاب، همه این تعبیرات در یک معنای حداقلی عذاب نشدن، با همدیگر اشتراک دارند. در آیه شریفه «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَهَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ...»^۱ و در ادعیه مختلفی همچون دعای پیامبر χ که می فرماید: «...أَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ...»^۲ و یا در ادعیه دیگری که به همین مضمون رسیده است، همچون «...اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ عَفْوَاً لَيْسَ بَعْدَهُ عُقُوبَةٌ...»^۳ مغفرت و عفو در مقابل عذاب و عقوبت قرار گرفته است و با تحقق مغفرت، عذاب و عقوبت گناه از بین خواهد رفت. گرچه در آیه شریفه و ادعیه مذکور، واژه عفو و مغفرت به کار رفته است، اما تعابیر دیگری نیز که در مورد بخشش گناهان به کار می رود، به جهت قرب معنایی که با واژه مغفرت و عفو دارند، تمامی این تعابیر در معنای عذاب نشدن و رفع آن به واسطه حق تعالی اشتراک دارند. اما با این حال هر یک از این الفاظ به لحاظ معنای لغوی و موارد کاربرد آن معنایی متفاوت از دیگری را می رساند و کاربرد هر یک از این الفاظ در هر جایگاهی، بر معنایی غیر از لفظ دیگر دلالت دارد و معنایی متفاوت را می رساند؛ از این رو جهت فهم بهتر معانی این الفاظ در قرآن کریم و روایات معصومین Δ نگاهی اجمالی به معانی لغوی این الفاظ می اندازیم.

۱. عفو و صفح

همانطور که راغب نیز در مفردات گفته، کلمه عفو به معنای قصد گرفتن چیزی است و هنگامی که گفته می شود «عفاه» و یا «اعتفاه»، به این معناست که فلان شیئی را قصد کرد تا آنچه نزد اوست بگیرد و «عفت الريح الدار» نیز به این معناست که باد به آن خانه وزید و «عفت الدار» یعنی محو شدن و

^۱ سوره بقره (2) آیه 175. «اینان کتمان کنندگان آیات الهی) کسانی هستند که گمراهی را با هدایت و عذاب را با مغفرت مبادله کرده اند.»

^۲ محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج 3، ص 324، حدیث 12. «خدایا از عقوبت تو به عفو تو پناه می برم.»

^۳ ابن طاووس، علی بن موسی، اقبال الاعمال، جلد 2، چاپ دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1409ق، ج 2، ص 617. «خدایا از تو عفو را که پس از آن عقوبت وجود ندارد، طلب می نمایم.»

فرسودگی به خانه رسید. «عفوت عنه» یعنی قصد ازاله گناه او کردم و از او چشم پوشیدم.¹ در قرآن نیز در آیات مختلفی از جمله آیه «...إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ...»² این کلمه به انسانها نسبت داده شده و در مورد آنها به کار رفته است. همچنین صاحب کتاب التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، اصل در ماده عفو را به معنای صرف نظر کردن و روی گرداندن در موردی که اقتضاء نظر و توجه دارد، معنا نموده است که از مصادیق آن صرف نظر از گناهان و خطاها و عقاب گنهکاران از جانب پروردگار می باشد،³ به نحوی که گویا پروردگار، قصد بنده گنهکار نموده و گناهان او را نادیده می گیرد و از گناه او می گذرد.

با مراجعه به آیات و روایاتی که واژه عفو در آن به کار رفته، چنین به دست می آید که این واژه بیشتر در مواردی که بخشش و آمرزش گناهان از جانب پروردگار به صورت تفضلی و بدون استحقاق بنده گنهکار باشد؛ به کار می رود. چنانچه امیرالمؤمنین؛ در معنا و منظور از عفو می گوید که در آیه شریفه: «وَأَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ»⁴ به کار رفته، می فرماید: مصائب و گرفتاری هایی که به انسان می رسد، به واسطه گناهی است که انجام می دهد ولی با این حال پروردگار متعال از باب تفضل و رحمت خویش از مجازات بسیاری از گناهانی که مرتکب شده و می بایست عقوبت آن را ببیند، عفو می نماید.⁵ همچنین روایت «...وَيَتَفَضَّلُ عَلَيْهِ بِعَفْوِهِ»⁶ به این مطلب اشاره دارد که پروردگار متعال با فضل و کرم خویش بندگان را عفو می کند و فضل الهی نیز در جایی است که هیچگونه استحقاقی از جانب گنهکار وجود ندارد و حق تعالی از روی لطف و کرم خویش بنده گنهکار را می بخشد.

¹ حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، 1 جلد، چاپ اول، دمشق، دار القلم-الدار الشامیه، 1412 ق، ص 574.

² سوره بقره (2) آیه 237. «مگر اینکه خود زنان یا کسی که پیوند ازدواج به دست اوست، (مهریه را بر شوهر) ببخشند.»

³ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، 14 جلد، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1368 ش، ج 8، ص 183.

⁴ سوره شوری (42) آیه 30. «هر مصیبتی که به شما می رسد بخاطر اعمالی است که خود انجام داده اید و بسیاری را نیز پروردگار عفو می کند.»

⁵ «عن امیرالمؤمنین؛ قال: لَيْسَ مِنَ التَّوْبَةِ عَرَقٌ وَ لَا نَكْبَةٌ حَجَرٍ وَ لَا عَثْرَةٌ قَدَمٍ وَ لَا خَدَشٌ عُودٍ إِلَّا بِذَنْبٍ وَ لَمَّا يَعْفُو اللَّهُ أَكْثَرَ...» أبو جعفر، محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج 2، ص 445، حدیث 6.

⁶ أبو جعفر، محمد بن الحسن، طوسی، الأمالی، یک جلد، چاپ اول، قم، انتشارات دار الثقافة، 1414 ق، ص 212. «خداوند با عفو، بر بنده خویش تفضل می نماید.»

کلمهٔ صفح نیز همانگونه که در کتاب مفردات راغب گفته شده است؛ به معنای کناره، جانب و طرف یک شیئی می‌باشد و جانب و طرف هر شیئی به حسب آن شیئی متفاوت می‌باشد. صفحه شمشیر به معنای پهنای آن و صفحه سنگ به معنای روی آن می‌باشد و این واژه هنگامی که در مورد خطا و گناه به کار می‌رود، به معنای چشم‌پوشی از خطای مخاطب و گذشت کردن می‌باشد و «صفحت عنه» به این معناست که روی او را دیدم و از او دوری نمودم و از گناه او اعراض نمودم یا از صفحهٔ کتابی که گناه او را در آن ثبت کرده بودم گذشتم و به صفحات دیگر پرداختم و این معنا از ورق زدن کتاب اخذ شده است.¹ به لحاظ معنای مذکور، این واژه در افادهٔ معنای بخشش، از عفو بلیغ‌تر می‌باشد و به معنای روی‌گرداندن همراه با بخشش و گذشت و یا دیدن صفحهٔ صورت او و روی خوش نشان دادن از خود می‌باشد. در آیات مختلفی، همچون آیهٔ «...وَإِنْ تَعَفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»² این واژه پس از عفو به کار رفته است و همانگونه که در کتاب التحقیق فی کلمات القرآن نیز آمده است، پروردگار متعال در این آیه ابتدا دستور به ترک عقوبت خطای اعضای خانواده و در مرحلهٔ دوم انصراف قلبی از سمت خطا به جانب دیگر و در مرحلهٔ سوم دستور به محو گناه و پوشاندن آن می‌دهد.³ همچنین در آیهٔ «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ»⁴ پروردگار متعال به مسلمانان دستور می‌دهد تا اهل کتابی که قصد بازگرداندن مسلمانان به سمت کفر را داشتند، عفو و صفح نمایند و از ستیز و رویارویی با آنان دوری نمایند.

گرچه در ادعیه معصومین⁵ این واژه در مورد پروردگار متعال نیز به کار رفته است و در آنها تعبیری همچون «وَاصْفَحْ عَنْ جُرْمِي»⁶ به کار رفته است، ولی در تمام مواردی که این واژه در قرآن کریم ذکر شده است، مخاطب آن، پیامبر و مسلمانان می‌باشند و به عنوان دستوری اخلاقی از مسلمانان خواسته

¹ حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ص 486.

² سورهٔ تغابن (64) آیهٔ 14.

³ «...و اگر عفو کنید و چشم بپوشید و ببخشید، (خدا شما را می‌بخشد)؛ چرا که خداوند بخشنده و مهربان است.»

⁴ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، 14 جلد، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1368 ش، ج 1، ص 348.

⁵ سورهٔ بقره (2) آیهٔ 109. «(از ستیز و رویارویی با اهل کتاب) درگذرید و از آنان روی گردانید تا خداوند امرش را اعلام نماید.»

⁶ محمد بن الحسن، طوسی، مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، چاپ اول، بیروت، مؤسسهٔ فقه الشیعه، 1411 ق، ج 2، ص 816. «(پروردگارا) از جرم و گناهم بگذر.»

شده تا با گذشت کریمانه و چهره گشاده از خطای دیگران در گذرند. اما در بخشش گناهان توسط حق تعالی در قرآن کریم این واژه به کار نرفته است.

۲. مغفرت

کلمه مغفرت از ماده «غفر» به معنای پوشاندن است و در موارد و مصادیق مختلفی که این واژه به کار می‌رود، همین معنا لحاظ شده است. «اغفر ثوبک فی الوعاء» یعنی لباس را در ظرف شستشو کن تا آلودگی آن برطرف گردد و هنگامی که کسی جامه‌ای به تن می‌کند تا آلودگی بدن او را بپوشاند، این واژه به کار می‌رود. همچنین هنگامی که گفته می‌شود، «الصَّبْعُ أُغْفِرُ لِلْوَسَخِ» به این معناست که رنگ کردن لباس، باعث پوشیده و مخفی ماندن آلودگی لباس می‌گردد.^۱

با توجه به معنای مذکور، این واژه هنگامی که در مورد گناهان به کار می‌رود و به پروردگار متعال نسبت داده می‌شود، به این معناست که خداوند، گناه بنده را بپوشاند و او را از عذاب حفظ نماید.^۲ بر اساس این معنا، تحقق مغفرت و پوشش گناه از جانب حق تعالی، متفرع بر نتیجه عفو می‌باشد؛ زیرا همانگونه که گفته شد، عفو به معنای این است که پروردگار متعال قصد بنده گنهکار نموده و گناه او را اخذ نماید و پس از اینکه گناه بنده را اخذ نمود، آن را می‌پوشاند و مغفرت به معنای پوشش گناه، حاصل می‌گردد. شاید به دلیل همین ترتب معنای مغفرت بر عفو می‌باشد که در آیات مختلفی از قرآن همچون «...إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا»^۳ و «...وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا»^۴ و «...وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا...»^۵ این دو واژه در کنار هم ذکر شده و عفو بر مغفرت مقدم گردیده است.

^۱ أحمد بن محمد، فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، 2 جلد، چاپ دوم، قم، موسسه دار الهجرة، 1414 ق، ج2، ص 449.

^۲ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، جلد 7، ص 240.

^۳ سورة نساء (4) آیه 43.

^۴ همان، آیه 99.

^۵ سورة بقره (2) آیه 286.

۳. محو

محو در لغت به این معنا است که یک شیء و آثار آن به طور کامل زائل و از بین برود.^۱ در آیه «يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ...»^۲ که محو در مقابل ثبت قرار گرفته است، به قرینه مقابله محو با اثبات، این معنا به دست می آید که در محو، خود شیئی و آثار آن به طور کامل برداشته می شود و هیچ اثری از آن باقی نمی ماند؛ آنچنان که اگر شیئی ثابت باشد، دارای دوام و بقاء و آثار خواهد بود. در دعای «...اللَّهُمَّ إِن كُنْتُ عِنْدَكَ مِنَ الْأَشْقِيَاءِ فَاْمَحْنِي مِنَ الْأَشْقِيَاءِ وَ اَكْتِنِنِي مِنَ السُّعْدَاءِ فَإِنَّكَ قُلْتَ يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ...»^۳ محو در مقابل کتابت و ثبت به کار رفته است. بنابراین، درخواست محو گناه از حق تعالی به این معنا خواهد بود که گناه و آثار را به طور کامل از نامه عمل حذف کند.

۴. تکفیر

واژه تکفیر از ریشه «کفر» به معنای پوشانیدن گرفته شده است و در تمامی موارد استعمال این واژه به نحوی همین معنا در نظر گرفته شده است. عرب زبانان به شخص کشاورز، به جهت اینکه بذر را در زیر خاک می پوشاند، کافر گویند؛ چنانکه در آیه شریفه «...كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ...»^۴ به کشاورزانی که بذر را در زیر خاک نهان می دارند، کافر گفته شده است. به شب تاریک و ظلمانی نیز بدین جهت کافر گفته می شود که به واسطه تاریکی خود، اشیاء و موجودات عالم را می پوشاند. همچنین در معنای پوشش رزمنده در زره و لباس جنگی نیز به کار می رود. از دیگر موارد پرکاربرد این واژه، لفظ کفاره می باشد؛ به کفارات نیز از آن رو کفاره گفته شده است که به واسطه انجام آن، گناهان پوشیده و جبران می شوند. به شخص منکر خداوند نیز از این جهت کافر گفته می شود که با انکار و شرک نسبت به پروردگار، حقیقت را پوشانده است.^۵ بنابراین، هنگامی که تکفیر گناهان بندگان

^۱ حسین بن محمد ، مفردات الفاظ القرآن ، ص 762

^۲ سورة رعد (13) آیه 39. «خداوند هر آنچه را بخواهد زائل و نیست می کند و هر آنچه را بخواهد برجای می گذارد.»

^۳ ابن طاووس ، علی بن موسی ، اقبال الاعمال ، ص 36 . «خدایا اگر در پیش تو از اشقیاء هستم پس نام مرا از اشقیاء حذف کن و از سعدها قرار بده زیرا خود فرموده ای خداوند هر آنچه بخواهد محو و زائل و یا ثبت می نماید.»

^۴ سوره حدید (57) آیه 20 « (چنین دنیایی) مانند بارانی است که محصول (سبز و خوش منظره اش) کشاورزان را به شگفتی آورد.»

^۵ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم ، ج 10، ص 79.

به پروردگار نسبت داده می شود، همچون آیه «...نُكْفَرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ...»¹ به معنای پوشاندن گناهان و مخفی نمودن آن توسط پروردگار می باشد.

¹. سورة نساء (4) آیه 31. «..گناهان شما را می پوشانیم...»